

Qismət Yunusoğlu
Bakı Dövlət Universitetinin
müəllimi

Xəzər dənizinin şərq sahillərindən Monqol-Altay dağlarına qədər uzanan Türküstan diyarı (coğrafi-landşaft örtüyünə görə Şərqi və Qərbi bölgələrə bölünməklə) XVI-XVII əsrdən etibarən rus işğalçıların döyüş meydanına çevrildiyindən (XIX-XX əsrlərdə onlara qoşulan hay kilsəsi daxil) təbii ki, güclü müqavimət hərəkatı ilə də üzleşmişlər.

XX əsrin 2-ci onilliyində Türküstan diyarında güclənən milli-azadlıq hərəkatının cəbhə xəttində ideoloji və hərbi gücü ilə mənfur rus-hay qüvvələrinə qarşı duran mücadilə öndərlərindən biri Osmanlı Türkiyəsinin Ordu komandanı, görkəmli sərkərdə İsmayıl Ənvər paşa Hacı Əhməd paşa oğlu (1881-1922) olmuşdur...

Çar Rusiyasının xarici siyasətində qonşu dövlətlərə qarşı ərzi-işğalçılıq planı əsas yer tutmaqla yanaşı, həm də qiymətli və müxtəlif xammal ehtiyatı ilə zəngin olan Orta-Mərkəzi Asiya regionunun Türk-Müsəlman dövlət birlikləri ilə (xüsusilə Xivə və Buxara xanlıqları olmaqla) XVI əsrdən başlayaraq siyasi-hərbi qarşıdurmalara daha çox üstünlük vermişdir. Bu bölgə dövlətlərinə qarşı işğalçılıq siyasətinin yürüdülməsi və siyasi-hərbi üstünlüklərin əldə edilməsi Rusiya dövlətinin əsasən üç istiqamətdə mövqe gücünü artırır:

-bölgədə formalaşmaqda olan və Osmanlı Türkiyəsi ilə bütün sahələrdə sıx bağlılığı olan Türküstan dövlətinin parçalanması, zəifləməsi və Rusiyadan asılılığının yaranmasında ("Türküstan" toponimi VI-II əsrin əvvəllərində Məvəraünnehr hökmdarı Turan/Tarxun şahın adı ilə bağlı çəkilir, İran şairi Firdovsinin (940-1020) "Şahnamə" poemasında Turan qağan təsvir edilmiş, IX əsrdə Buxara tarixçisi Əbu Bekir Narxaxi (899-959), Mahmud el-Qaşğari (1008-1102) "Divanü Lügət-it Türk" əsərində Türküstan diyarının Türkdillil xalqlarının inzibati-ərazi xəritəsini tərtib etmişdir...tərəfindən işlədilib, nəhayət, 1867-ci ildə çar Rusiyası Türküstan general-qubernatorluğunu yaradaraq rəsmi müstəmləkə mərhələsinin başlanğıcını qoymuşdur);

-Hind okeanına çıxış və Böyük Britaniyanın Cənubi Asiyada və Ərəbistan yarımadasında tutduğu siyasi-iqtisadi və hərbi üstünlüklə-

rini ələ keçirməkdə (1919-cu ildə Şərq xalqlarının kommunist təşkilatlarının I qurultayında Rusiya MİK-nin sədri M.I.Kalinin (1875-1946)-"Dünya inqilabı şöəsi Şərqə doğru yayılmalıdır!" şüarını söyləmiş, bu yığıncaqda çıxış edən İ.V.Stalin (1879-1953) də bu mövzunu müdafiə etmiş, həmin ilin dekabr ayında Kazan şəhərində çıxış edən hərbi işlər üzrə komissar L.D.Trotski (1879-1940) "Tatar və Başqırd nizamı silahlı qüvvələrin-

1918-ci illərdə hərbi nazir olmuş, I Dünya müharibəsi dövrünün in miqyaslı hərbi əməliyyatlarına rəhbərlik etmişdir. Türk Dövlətlərinin İslami Birlik hərəkatı ideyasının öndərlərindən olduğundan 1920-ci illərdə Rusiyanın Orta və Mərkəzi Asiya işğalına və Milli-Azadlıq hərəkatının qarşılaşmasına qarşı mübarizədə müqavimət hərəkatına rəhbərlik etmişdir. 2008-ci ildə yazdığı N.Kösoğlunun (1940) "Şəhid Ənvər paşa" romanı 2019-cu ilə-

xadimlərdən V.İ.Ulyanov-Lenin (1870-1924), G.V.Çiçerin (1872-1936), İ.V.Stalin, L.D.Trotski, E.M.Skiyanski (1892-1925), S.S.Kamenev (1881-1936), N.İ.Buxarin (1888-1938), K.B.Fladek (1885-1939)... ilə Moskva şəhərində görüşmüş, Türküstan diyarının Türk-Müsəlman xalqlarının müstəqil dövlətçiliyi və milli-azadlıq mübarizəsi, İslam dünyasının birliyi...mövzusunda Rusiya dövlətinin ideya-nəzəri məqsədləri ilə

saxlanıldığını və əsl siyasi-hərbi taktiki əməliyyatların yerli şəraitə uyğun təhvil etdikdən sonra Türküstan milli-mücadilə tərəfdarlarının birliyini yarıda bilməmişdir.

İlk növbədə bu mücadilə Türk-İslam dəyərləri uğrunda beynəlxalq mübarizə seçiyəsi daşmışdır ki, öndə yənə də Osmanlı Türkiyəsi/Türkiyə Cumhuriyyəti dururdu.

O, həm də cəbhə-döyüş xəttinin öncül yerlərində Buxara Ordusunun Baş komandanı kimi də yer

İsmayıl Ənvər paşa və Türküstan... 1920-ci illər...

dən ibarət Hind korpusunun yaradılması zəruriliyi"nden danışmışdır);

-Şərqi Asiyadan (Çin ərazisindən) başlayan və Türküstan, Cənubi Qafqaz (Azərbaycan) və Türkiyə sərhədlərindən keçərək Avropaya çatan "Beynəlxalq İpək yolu" üzərində hərbi, iqtisadi-ticarəti üstünlükləri ələ keçirməkdə siyasi-iqtisadi gücünü artırmaqla;

Cənubi Qafqazda olduğu kimi, Türküstan diyarında da çar Rusiyasına hay kilsəsi və sürüstündən istifadə etməklə işğalçılıq siyasətini yürütmüşdür. Belə ki, XIX əsr boyunca hay quldur dəstələrinin gücləndirilməsi Rusiya və hay kilsəsinin başlıca məqsədi olduğundan Şərqi Anadolu və Azərbaycan hüdudlarında Türk-Müsəlman əhalisinə qarşı qətlam-soyqırım faciələrinin miqyası (bu faciələrin qarşısının alınmasında Osmanlı Türkiyəsinin 5-ci Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa Hacı Əhməd oğlu Killigilin (1889-1949) xüsusi xidməti olmuşdur) XX əsrin 10-20-ci illərində artıq Türküstan diyarına keçməsinə baxmayaraq Bütöv Azərbaycanda rus-hay quldurlarına qarşı Qurtuluş mübarizəsi (həm də I Dünya müharibəsi illərində Türk-İslam məfkurəsinin və ideyasının qorunub saxlanması naminə), Orta və Mərkəzi Asiya bölgəsində isə mənfur düşmənlərə qarşı milli-azadlıq hərəkatı xeyli güclənmiş, bu sırada böyük Türk sərkərdəsi və İslami birliyin Amal yiyəsi İsmayıl Ənvər paşa Hacı Əhməd paşa oğlu da döyüşərək müqəddəs Müsəlman torpağında Şəhidlik məqamına yüksəlmişdir. Yəni, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlətçiliyi və xalqının müdafiəsi cəbhəsində kiçik qardaş Nuru paşa hansı xidmətləri göstərmişdirsə, Türküstan diyarının tarixində də böyük qardaş İsmayıl Ənvər paşa eyni dərəcədə mücadilə missiyasını yerinə yetirmişdir.

Haşiyə. Osmanlı Türkiyəsinin ictimai-siyasi və hərbi-dövlət quruculuğunda 1908-ci ildən sonra mühüm yer tutan siyasi-hərbi xadimlərdən biri olmuş İ.Ənvər paşa ilkin və orta pilləli hərbi məktəbləri bitirməklə yanaşı, Hərbi Akademiyada da təhsil almış, 1914-

dek 7 dəfə təkrar çar edilmişdir (Azərbaycanlı yazıçı C.Cavanşir bu əsəri dilimizə çevirmişdir).

Digər bir yazar A.Cəngizərin I Dünya müharibəsi haqqında qələmə aldığı kitabda da İ.Ənvər paşa haqqında tarixi faktlar işıq üzü görmüşdür.

Türküstan diyarında XX əsrin əvvəllərində baş verən siyasi-hərbi hadisələrin təhlili göstərir ki, çar Rusiyası Türk-Müsəlman xalqlarına qarşı etno-demoqrafik, milli-irəqi, dini-mədəni...ayrı-seçkiliyi eyni üslubda həyata keçirmişdir-hay kilsəsi ilə əlaqəyə girərək quldur heydəşnak silahlılarından yararlanaraq həm dövlət quruculuğunu sarımaqla, həm də yerli xalqlara qarşı soyqırım faciələrini törətməkdə məkrli planları müəllifi olmuşdur. Bu sahədə fərqlənən heydəşnak unsurlarına (S.Şaumyan, A.İ.Mikoyan, İ.X.Baqramyan, L.S.Şaumyan...) 1918-1991-ci illərdə sovet idarəetmə, hüquq-mühafizə, müdafiə... orqanlarında məsul vəzifələrin həvalə edilməsi bu məqsədlərin davamı idi.

Bu baxımdan Türküstan dövlətlərinə qarşı münasibətdə Rusiya dövləti eyni yanaşmanı sərgiləmişdir-Qafqaz cəbhəsində Osmanlı Türkiyəsinə qarşı müharibədə xəyanətkar, satqın, cəsus, riyakar...hay-dəşnak dəstələrini Türküstan cəbhəsinə də yeritmiş, Türk-Müsəlman xalqlarına qarşı azgün bir alay (1-ci Türküstan alayı) yaratmış, Şərq cəbhəsinin 4-cü Ordusu (1919-1920-ci illərdə M.V.Frunze ilə birlikdə Q.K.Voskanyan (1887-1937) rəhbərlik etmişdir, sonuncu 1925-1926-cı illərdə Türküstan cəbhə komandanının köməkçisi də olmuşdur) İsmayıl Ənvər paşa ordusu ilə döyüşlərdə iştirak etmişdir.

İsmayıl Ənvər paşa Türk dövlətləri birliyinin və İslam amalının vəhdəti uğrunda Türküstan cəbhəsində apardığı mücadiləyə (1920-ci ildə Bakı şəhərində keçirilən Şərq xalqlarının konqresində İ.Ənvər paşa iştirak etmiş və bəyanat vermişdir) başlamazdan əvvəl Rusiya dövlətinin yürütdüyü siyasi-hərbi xətt ilə tanış olmaq üçün 1920-ci ilin yayında siyasi-hərbi

bağlı fikir mübadiləsi aparmış, eləcə də Türk-İslam dünyasının varlığını-mövcudluğunu müsahiblərinin nəzərinə çatdırmışdır.

Təbii ki, Osmanlı Türkiyəsi/Türkiyə Cumhuriyyəti üçün Türküstan diyarı, Orta və Mərkəzi Asiyanın Türk-Müsəlman xalqlarının dövlətçiliyi və milli güvenliyi, özgürlüyünün, milli-mədəni, dini-fəlsəfi irsinin... qorunub saxlanması Azərbaycan Cumhuriyyəti kimi eyni dəyərə malik olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu səfərdə onu səfir Əli Fuad bəy Cəbəsoy (1882-1968), dövlət və hərbi xadim Əhməd Camal paşa (1872-1922), M.K.Atatürkün köməkçilərindən biri Şükri Tezər Nuru bəy oğlu (1893-1969), İ.Ənvər paşanın əmisi, hərbi xadim Xəlil paşa Kut (1881-1957), Osmanlı parlamentinin millət vekili, 16 mart 1921-ci il Moskva Sülh müqaviləsinə imza atanlardan biri Yusif Kamal Tengirşeng (1878-1969), həmin dövrdə Xarici işlər nazirinin müavini Bekir Sami bəy Kunduh (1865-1933)... də iştirak edib.

Nəzərə alsaq ki, Osmanlı Türkiyəsi/Türkiyə Cumhuriyyətinin dövlət/məlkurə qayəsində milli ideya təmayülü əsasında İ.Ənvər paşanın nəzəri-təfəkkür amalı iki əsas xətt üzərində formalaşdığından qarşıya qoyulan məqsədi aydın olmuşdur.

-Türk-Müsəlman dövlətlərinin Anadolu-Qafqaz-Türküstan-Altay hüdudlarını əhatə edən Bütövlüyünün-Birliyinin yaradılması;

-Türk-Müsəlman dövlətlərinin özgürlüyünün təmin edilməsi və qorunub saxlanması... məfkurəsi əsasında qurulduğundan və Rusiya dövlətinin siyasi riyakarlığına əmin olanda sonra qısa müddətdə siyasi-hərbi qərarların qəbul edilməsi;

Görkəmli sərkərdənin 1921-1923-cü illərdə yaşadığı Türküstan tarixi bunu aydın ifadə etmişdir.

Odur ki, 1921-ci ilin oktyabr ayında İ.Ənvər paşa Buxara şəhərinə gəldikdən və yerli şərait ilə tanış olduqdan sonra Rusiya hökumətinin işğalçılıq niyyətinin dəyişmədiyini, imperiya xislətinin qorunub

tutulmuşdur. Belə ki, İ.Ənvər paşa ilə Türküstan cəbhəsində Türk ordusunun alibayı Selim paşa (Xoca Sami bəy), artilleriya kapitani Əbdül Qadir Mühiddin bəy də olmuşlar.

Buxara xanlığı Türküstan diyarında mərkəzləşmiş, siyasi-iqtisadi dövlət sisteminin təşəkkül tapdığı, əhali məskunlaşması baxımından iri inzibati-ərazi vahidi olduğundan və rus-hay qruplaşmasının güclü hərbi qüvvə yeritdiyindən Türküstan diyarının həlledici mübarizə qalası bu bölgə idi. Bölgənin müdafiə xəttinin gücləndirilməsi məqsədi ilə Şərqi Buxara cəbhəsinə (Gülyab, Bəlcuvan, Darvaz, Qaradəyin...bölgələrinə, müasir Tacikistan Respublikasının mərkəzi hissəsi) emir Seyid Mir Muhammad Seyid Əbdüləhəd xan oğlu Alim xan (1880-1944) və yerli silahlı qüvvələr komandanı Dövlətmənd bəy Kəmaləddin bəy oğlu (1870-1922) tərəfindən qüvvələr yerləşdirilsə də, İ.Ənvər paşa hərbi üstünlüyü müəyyən müddət qoruyub saxlasa da, düşməne ağır zərbələr vursa da (1922-ci ilin dekabr ayında kiçik qardaş Kamilə yazdığı məktubda bildirmişdir ki, son 10 gündə 5 dəfə rus-hay qüvvələrinə qarşı döyüş grib, hamısından qalib çıxıb, sayısız-həbsatsız canlı qüvvə məhv edib...), işğalçıların hərbi qüvvə və silah-sursat təcizəti arasikasılmaz təmin edildiyindən həmin əlverişli mövqeyi axırədək saxlamaq mümkün olmamışdır...

Artıq 1923-cü ilin yayında İ.Ənvər paşanın ordusu Düşənbə şəhərini tərk etməli və Bəlcuvan nahiyəsinə çəkilməyə məcbur olur. Bəlcuvan şəhərində İsmayıl paşa və Dövlətmənd bəyin səhra-döyüş qərarlığı olmuş qədim Qala indiki də tarixi-mədəni abidə kimi qorunmaqdadır.

Azərbaycan tarixinin Türküstan tarixi ilə doğmaqlığını yaratmış tarixi olaylardan biri də odur ki, İ.Ənvər paşanın həmin illərdə silahaşlandıqdan və əqide tərəfdarlarından, mücadilə heyatına şərik olanlardan biri də general Axund Yusif Ziya Mustafa oğlu Talibzadə (1877-1923) olmuşdur (görkəmli edibimiz A.Şaiqin (1881-1959) böyük qardaşı).

(ardı var)